

«чыстай скрэпы» і не ўплываюць на семантычныя ўласцівасці ўтворанай з іх удзелаў сінтаксічнай адзінкі⁵. Аднак такое сцвярджэнне наўрад ці пераканаўчае, таму што канкрэтныя значэнні любога злучніка заўсёды вызначаюцца ў кантэксце. Акрамя таго, варта толькі замяніць у складзе сінтаксічнай адзінкі адзін з паказчыкаў сувязі на другі, як адразу праяўляецца ненейтральнасць сродкаў сувязі, іх асобая семантычная і сінтаксічная рэlevantнасць. З гэтага вынікае, што наяўнасць пэўнага значэння, адцення значэння нават у самых адцягнутых па семантыцы злучнікаў уяўляе сабой іх рэгулярную ўласцівасць, якая вызначае іх катэгарыяльнае значэнне. Граматычныя канкрэтызатары (трывальна-часавыя суадносіны выказнікаў, формы ладу дзеясловаў-выказнікаў, парадак слоў) якраз і дапамагаюць максімальна дыферэнцыравана выразіць розныя значэнні паратаксічных злучнікаў. Пры іх наяўнасці дадатковыя сродкі ўдакладнення, як правіла, не патрабуюцца.

¹ П о п о в а И. А. // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 395.

² Гл.: Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка. Киев, 1952. Т. 1. С. 373 і далей.

³ Гл.: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. С. 470 і далей.

⁴ Булахов М. Г., Рабчинская И. А. // Русско-белорусские языковые связи: Сб. науч. трудов. Мн., 1976. С. 9.

⁵ Гл.: Пешковский А. М. // Избранные труды. М., 1959. С. 141—142.

Т. В. КАПЯЙКО

ДА ПЫТАННЯ АБ ЛЕКСІКА – СЕМАНТЫЧНАЙ ТРАНСФАРМАЦЫІ Ў СФЕРЫ ТЭРМІНАЛОГІІ

Ніякая лінгвістычная тэорыя, асабліва калі яна імкнецца адлюстравачь сучасны стан лексіка-семантычнай сістэмы, не можа не разглядаць кола праблем і пытанняў, звязаных з вывучэннем тэрміналогіі.

Уласны лексічны фонд беларускай нацыянальнай мовы заўсёды з'яўляўся і з'яўляецца асноўнай крыніцай стварэння новых тэрмінаў. Пры гэтым вельмі важнае значэнне набывае семантычная дэрывацыя, сутнасць якой заключаецца ў стварэнні тэрмінаў з існуючых у літаратурнай мове слоў шляхам надання ім асаблівага тэрміналагічнага значэння. Не выпадкова акадэмік В. У. Вінаградаў у свой час адзначаў: «Паміж слоўнікаў навукі і слоўнікаў быту цесная сувязь. Усякая навука пачынае з вынікаў, здабытых мысленнем і мовай народа, і ў далейшым сваім развіцці не адрываецца ад народнай мовы. Нават так званыя дакладныя навукі да гэтай пары ўтрымліваюць у сваіх слоўніках тэрміны, узятых з агульнанароднай мовы»¹.

Пастаянная неабходнасць у назвах здзяйсняецца рознымі словаўтваральнымі спосабамі, сярод якіх асобае месца належыць такому віду семантычнай дэрывацыі, як метафарызацыя. Пераасэнсаванне ўжо існуючых у мове лексічных адзінак для абазначэння новых паняццяў і рэалій з'яўляецца традыцыйным для беларускай мовы і даволі актыўным працэсам яе развіцця. Метафарызацыя служыць крыніцай якаснага ўзбагачэння мовы, а дзякуючы гэтаму адбываецца эканомія моўных сродкаў. Адным з вынікаў метафарызацыі з'яўляецца развіццё тэрміналагічнай лексікі, калі тэрміны ўзнікаюць на аснове пераносу назваў па падабенству – часам нават нечаканаму – паміж двума і больш прадметамі. Напрыклад: аксамітка – 'стужка з аксаміту' і аксамітка (звычайна мн.: аксаміткі) – 'травяністая расліна сямейства складанакветных з жоўтымі або карычневат-пурпурнымі кветкамі'; багамол – 'набожны чалавек, які многа моліцца, ходзіць на багамолле' і багамолы – 'атрад драпежных насякомых паўднёвых краін'.

Многія вучоныя, пачынаючы з Арыстоцеля, звярталіся ў сваіх

навуковых працах да метафары. Тайна метафары і сёння прыцягвае да сябе лінгвістаў, філосафаў, псіхолагаў, логікаў. Такая цікавасць да метафары садзейнічала ідэйнай кансалідацыі розных напрамкаў навуковай думкі, у выніку чаго з'явілася кагнітыўная навука, якая даследуе розныя бакі чалавечай свядомасці². В. В. Пятроў заўважае: «У яе аснове – меркаванне аб тым, што чалавечыя кагнітыўныя структуры (успрыманне, мова, мысленне, памяць, дзеянне) непарыўна звязаны паміж сабою ў рамках адной агульнай задачы – здзяйснення працэсаў засваення, перапрацоўкі і трансфармацыі ведаў, якія, уласна, і вызначаюць сутнасць чалавечага розуму»³.

Працэс метафарызацыі выклікаецца звычайным для носбітаў мовы ўменнем вылучаць характэрныя якасці прадметаў ці з'яў у час назірання за навакольнай рэчаіснасцю, уменнем бачыць адны прадметы праз другія, а новыя з'явы параўноўваць са старымі, ужо вядомымі. Адзіства прымет у новых і раней вядомых паняццях з'яўляецца той падставай, дзякуючы якой і адбываецца перанос. Працэс выяўлення агульных прымет або ўласцівасцей адбываецца шляхам супастаўлення, у выніку чаго вылучаюцца з агульных прымет найбольш інфарматыўныя. Пасля гэтага ідзе далейшае фарміраванне паняцця аб'екта даследавання пад уплывам значэння агульнаўжывальнага слова, што дазваляе заўважыць нейкія дадатковыя агульныя рысы супастаўляльных паняццяў і выявіць адрозненні ў гэтых паняццях. У выніку адбываецца замацаванне выбранай адзінкі намінацыі за новым паняццем. Гэтае замацаванне суправаджаецца аддаленнем новага паняцця ад значэння агульнаўжывальнага слова.

Пераноснае значэнне моўнай метафары з цягам часу пачынае ўспрымацца як прамое. Характэрнай асаблівасцю метафары ў мове навукі з'яўляецца тое, што яна выступае ў якасці першаснай назвы абазначаемага паняцця, таму што іншай назвы ў яго няма. Такім чынам, у навуковай метафары ў адрозненне ад паэтычнай выключаецца магчымасць раўнапраўнага існавання дзвюх назваў – прамой і пераноснай.

«Метафарызаваныя словы цесна звязаны асацыятыўнымі сувязямі са словамі-дамінантамі. У выпадках, калі асацыятыўныя сувязі аслабляюцца або зусім знікаюць, словы становяцца амонімамі»⁴. Але да гэтай пары канчаткова яшчэ не акрэслена разуменне семантычнага амоніма, не ўдакладнена, калі можна гаварыць пра ўтварэнне амоніма, а калі – пра новае значэнне раней існуючага слова. Звычайна пад семантычным амонімам разумеюць слова, якое атрымала новае значэнне для назвы новага паняцця, з'явы ці прадмета рэчаіснасці, калі пры гэтым яно значна разышлося па сваёй семантыцы з папярэднім яго значэннем.

Параўнаем два прыклады:

І. Абдзірала – 1. Разм. Той (тая), хто вымагае непамерную цану, плату; хабарнік, махляр, круцель. 2. Абдзірала – від матыля, які аб'ядае лісце і пупышкі плодовых дрэў.

ІІ. Аўсянка¹ – Аўсяныя крупы. // Каша з такіх круп. // Мука з аўса. Аўсянка² – Пеўчая птушка з атрада вераб'іных, якая корміцца пераважна насеннем раслін.

Нельга не заўважыць, што ў першым прыкладзе тэрмін не страціў сувязі са словам-дамінантай. Другі ж прыклад сведчыць аб тым, што новае значэнне разышлося па сваёй семантыцы з папярэднім. Мы можам толькі здагадацца, што ў свой час паслужыла асновай для назвы птушкі (аўсянка), але такой цеснай асацыятыўнай сувязі, як у першым прыкладзе (абдзірала), тут ужо няма.

Тэрміналогія прыродазнаўчых навук, у якой вялікая колькасць слоў утворана шляхам метафарызацыі, ярка адлюстроўвае своеасаблівасць асацыятыўных сувязей. Прычым мы сустракаем тэрміны з выразна выяўленай матывацыяй (вадалюб – 1. Вадзяны жук атрада цвёрдакрылых. 2. Пра расліну, якая спажывае многа вады, любіць расці ў вільготных мясцінах) і тэрміны, у якіх асацыятыўныя сувязі выявіць цяжка (баксёр – 1. Спартсмен, які займаецца боксам... – 2. Парода службовых сабак, якія маюць круглую галаву, кароткую морду, жоўтую поўсць).

Перанос па асацыяцыі – адзін з відаў метафарычнага пераносу. Д. М. Шмялёў адзначае: «Прыметы, якія аб'ядноўваюць адпаведныя значэнні, не з'яўляюцца ні дыферэнцыяльнымі, семантычнымі прыметамі даных слоў, ні

ўвогуле канструктыўнымі элементамі значэнняў. У пэўным сэнсе гэта не элементы ўласна значэння слова, а ўстойлівыя асацыяцыі, звязаныя з уяўленнем аб з'яве, якую абазначае слова. Але разам з тым гэта і не поўнацэннае пазамовнае асацыяцыі»⁵.

Пры метафарычным пераносе па асацыяцыі асноўную ролю адыгрываюць эмацыянальныя ўражанні чалавека, таму што прыметы, якія б рэальна існавалі, аб'ектыўна ўспрымаліся, тут адсутнічаюць. У якасці прыкладаў можна прывесці наступныя тэрміны: аксамітка – 'травяністая расліна сямейства складанакветных з жоўтымі або карычневата-пурпурнымі кветкамі'; атлант – 'першы шыйны пазванок у вышэйшых пазванковых'; бамбардзір – 'жук сямейства жужалыў, які пры самаабароне мае здольнасць выкідваць з свайго цела едку вадкасць'; гарлачык – 'вадзяная расліна сямейства гарлачыкавых з вялікімі лістамі і белымі або жоўтымі кветкамі; вадзяная лілія'.

Калі разглядаць спосабы папаўнення тэрміналогіі прыродазнаўчых навук шляхам семантычнага словаўтварэння, цікава звярнуць увагу і на іншыя сэнсавыя сувязі паміж агульнаўжывальным словам і тэрмінам, а таксама высветліць прыметы, якія былі асноўнымі пры пераходзе агульнаўжывальнага слова ў тэрмін.

Вялікую групу складаюць тэрміны, утвораныя ў выніку падабенства абазначаемых прадметаў па форме, знешняму выглядзе. Напрыклад: багамолы – назва драпежным насякомым паўднёвых краін дадзена па знешняму выглядзе, які нагадвае позу чалавека ў час малення. Сюды ж мэтазгодна аднесці і тэрміны, утвораныя ў выніку падабенства ў размяшчэнні абазначаемых частак прадметаў у адносінах да цэлага прадмета, напрыклад: акуляры – 'кружок больш светлай або цёмнай афарбоўкі вакол вачэй у жывёл'; барадач – 'вялікая драпежная птушка сямейства ястрабіных з пучком пер'я пад дзюбай'; вусікі – 'членістыя прыдаткі на галаве ў членістых жывёл'. Як бачым, асновай для пераносу назвы ў даных выпадках паслужыла прымета падабенства знешняга выгляду ў момант намінацыі, калі новы прадмет (жывая істота) чым-небудзь нагадвае другі, раней вядомы.

У прыродазнаўчых навук існуюць тэрміны, утвораныя ў выніку метафарычных пераносаў на аснове падабенства абазначаемых прадметаў па функцыі, напрыклад: абгортка – 'дробныя верхавінкавыя лісцікі, якія шчыльным покрывам акружаюць суквецце, а потым і плод у некаторых раслін'; па характару праяўлення жыццядзейных уласцівасцей ці прымет, напрыклад: бугай – 'начная балотная птушка сямейства чапляў, празваная так за тое, што вясной самец яе, апусціўшы дзюбу ў ваду, утварае вельмі гучныя гукі, падобныя да рову бугая'; амфібія – 'земнаводная жывёліна (лягушкі, трытоны і інш.), лічынкі якой дыхаюць жабрамі, а дарослыя асобіны – лёгкімі; таксама расліна, якая жыве ў вадзе, але можа жыць і на сушы'. Аднак не заўсёды можна адназначна вылучыць тую ці іншую прымету падабенства, таму што, як справядліва заўважаюць некаторыя даследчыкі, «у мове часта адбываецца перанос адначасова па шэрагу прымет, магчыма, нават часцей, чым перанос па адной прымеце»⁶.

Стварэнне тэрмінаў шляхам метафарычнага пераносу назваў агульналітаратурнай мовы з'яўляецца пастаянным спосабам тэрмінаўтварэння, але выкарыстоўваецца ў розныя часы з рознай інтэнсіўнасцю. Метафарычны перанос у тэрмінаўтварэнні перш за ўсё характэрны для слоў канкрэтнай лексікі, якія абазначаюць прадметы і жывыя істоты. Заўсёды метафарычны перанос назваў найбольш інтэнсіўна закранаюць тыя групы лексікі, якія звязаны з больш надзённымі з'явамі ў даны перыяд жыцця грамадства. В. П. Даніленка выказвае думку, што метафарычны спосаб тэрмінаўтварэння быў самым актыўным ля вытокаў стварэння навук, рамёстваў і іх тэрміналагічных сістэм, калі галоўным фактарам, які вызначае тэрмінатворчасць, з'яўляліся некаторыя аналогіі⁷.

Семантычны спосаб тэрмінаўтварэння даволі прадуктыўны ў наш час, але зараз гэтым спосабам утвараюцца не толькі тэрміны-назвы канкрэтных прадметаў, як на пачатку фарміравання тэрміналогіі, а і тэрміны адцягнутага характару, якія абазначаюць розныя з'явы і паняцці.

- ¹ Виноградов В. В. // Вопросы языкознания. 1953. № 5. С. 6.
- ² Гл.: Арутюнова Н. Д. // Теория метафоры. М., 1990. С. 5—6.
- ³ Петров В. В. // Вопросы языкознания. 1988. № 2. С. 41.
- ⁴ Краковецька Г. О. // Мовознавство. 1976. № 6. С. 53.
- ⁵ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973. С. 193.
- ⁶ Прохорова В. Н. Полисемия и лексико-семантический способ словообразования в современном русском языке: Лекции по спецкурсу. М., 1980. С. 16.
- ⁷ Гл.: Даниленко В. П. // Русская речь. 1967. № 2. С. 59.

І. С. РОЎДА

СЕМАНТЫКА—СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЕ ПОЛЕ «ІНТЭНСІЎНАЕ ПРАЯЎЛЕННЕ ПРЫМЕТЫ» У БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Функцыянальна-семантычны падыход да вывучэння мовы прадугледжвае апісанне лінгвістычных з'яў у напрамку ад зместу да формы. Пры гэтым не адмаўляецца і адваротны напрамак (ад формы да зместу)¹. Функцыянальна-семантычны даследаванні, асабліва распаўсюджаныя ў апошнія дзесяцігоддзе, закранаюць у асноўным граматыку. Аднак не менш эфектыўнымі могуць быць апісанні і лексіка-словаўтваральных сістэм з апорай на тэорыю поля, прычым пры супастаўленні дзвюх моў.

Семантыка-словаўтваральнае макраполе «інтэнсіўнае праяўленне прыметы» уключае ў сябе некалькі палёў з канкрэтным словаўтваральным значэннем, кожнае з якіх аб'ядноўвае моўныя адзінкі аднаго словаўтваральнага тыпу. У артыкуле прыведзены толькі тыя тыпы, рускім словам якіх (хоць бы часткова) у беларускай мове адпавядаюць лексічныя лакуны, запоўненыя аналітычнымі намінантамі. Прымета разумеецца не толькі як прымета прадмета, але і працэсуальная прымета і прымета прыметы.

Такім чынам, у кожным з разгледжаных ніжэй семантыка-словаўтваральных палёў фармант адпавядае некалькім (часцей за ўсё) сінанімічным рознаўзроўневым сродкам выражэння словаўтваральнага значэння ў беларускай мове. Падобны падыход да супастаўлення, які не абавязкова аналізуе сродкі выражэння менавіта словаўтваральнай ці лексічнай семантыкі, у некаторых лінгвістаў, якія размяжоўваюць прыкладны і тэарэтычны бакі ў кантрастыўных (супастаўляльных) апісаннях², характарызуецца як напрамак даследавання з ярка выражаным практычным значэннем. Адна мова ў такіх апісаннях з'яўляецца зыходнай, а іменная тая, у якой за аснову бярэцца пэўны апорны сродак, што можа мець некалькі сінанімічных сродкаў у іншай мове. Гэты падыход, у першую чаргу, звязаны з праблемамі білінгвізму, перакладу, інтэрферэнцыі, складання спецыяльных даведнікаў, слоўнікаў і да т. п.

У параўнанні з разгледжаным тэарэтычным падыход да супастаўляльных даследаванняў мае на мэце апісанне падабенстваў і адрозненняў у сітуацыі, калі выяўляюцца ўсе наяўныя сродкі выражэння агульнай семантыкі ў абедзвюх мовах. Іншымі словамі, аналізуюцца сродкі выражэння агульнай семантыкі не ў напрамку ад адной мовы да другой, а ў напрамку да дзвюх моў адначасова. На наш погляд, наўрад ці можна правесці выразную мяжу паміж гэтымі падыходамі як тэарэтычным і практычным, паколькі яны маюць шмат пунктаў сутыкнення, хоць іх наяўнасць, якая абумоўлівае адрозненні ў выніках даследавання, не бярэцца пад сумненне. Заўважым, што прыкладны падыход можа перарасці ў тэарэтычны, калі вырашыць пытанне з выяўленнем астатніх сродкаў выражэння аналізуемага значэння (пры іх наяўнасці) у зыходнай мове. Аналіз у такім выпадку можа быць праведзены па схеме «семантыка → мова А → мова Б → мова А». Такім чынам, два падыходы супастаўляльных апісанняў не выключаюць адзін аднаго, а ўзаемна дапаўняюць.

Разгледзім словаўтваральныя тыпы, фарманты якіх уваходзяць у семантыка-словаўтваральнае поле «інтэнсіўнае праяўленне прыметы».

1. Словаўтваральны тып дзеясловаў з фармантам *раз-* / *рас-*, якія маюць значэнне 'дзеянне, названае матывавальным дзеясловам, выканаць з вялікай інтэнсіўнасцю'.

Словам гэтага тыпу могуць адпавядаць лексічныя лакуны, запоўненыя аналітычнымі намінатыўнымі сродкамі: рус. *разобидеть* – бел. *моцна пакрыўдзіць*, рус. *разобидеться* – бел. *моцна пакрыўдзіцца*, рус. *раздушить* –